

Bydgoszcz w czasach terroru. Przegląd wydawnictw Instytutu Pamięci Narodowej dotyczących lat 1939–1956

Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu został powołany niemal 25 lat temu. Do jednych z podstawowych zadań placówki zalicza się prowadzenie badań naukowych z zakresu porobiorowej i najnowszej historii Polski, w tym dziejów polskiej emigracji oraz dziedzictwa kulturowego na Kresach Wschodnich¹. Wyniki tych prac prezentowane są w postaci książek i artykułów, które przyjmuje i przygotowuje do publikacji Wydawnictwo IPN. Sam proces druku, w drodze przetargu, zleca się firmom zewnętrznym, wśród których w 2022 r. prym wiodły: Wydawnictwo Diecezjalne i Drukarnia w Sandomierzu (53 tytuły), Drukarnia Wydawnicza im. W.L. Anczyca (44 tytuły) i Legra Sp. z o.o. (38 tytułów)². Wydawnictwo nie ogranicza się do publikacji prac pracowników IPN, ale przyjmuje też do druku rozprawy badaczy z innych ośrodków pod warunkiem, że spełniają one wymogi pod względem tematyki i warsztatu naukowego. Warto też wspomnieć, że poza pozycjami o charakterze stricte naukowym (tj. monografie, syntezy, edycje źródeł, albumy, słowniki i czasopisma), ukazuje się także szereg form popularnonaukowych, przeznaczonych dla dzieci i młodzieży, jak komiksy, gry planszowe, puzzle i audiobooki. Dystrybucja publikacji odbywa się poprzez sprzedaż internetową i stacjonarną w księgarniach IPN, zlokalizowanych we wszystkich Oddziałach i Delegaturze w Bydgoszczy. Część wydawnictw jest rozpowszechniana bezpłatnie, w tym np. z serii Bohaterowie Niepodległej czy Patroni naszych ulic. Coraz bogatszy jest także zasób Biblioteki Cyfrowej, gdzie przejrzeć można ww. pozycje bądź

¹ Ustawa z dnia 18 grudnia 1998 r. o Instytucie Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu (Dz.U. 1998 nr 155 poz. 1016).

² Informacja uzyskana dnia 03.02.2023 r. od: Rafał Ziątek, Wydział Administracyjny, Wydawnictwo IPN.

starsze książki, których nakład został wyczerpany i są one niedostępne w formie fizycznej³.

Dorobek Wydawnictwa IPN jest już tak bogaty, że nie sposób opisać całości, stąd konieczne jest dokonanie selekcji. W niniejszym tekście zastosowano zarówno ramy chronologiczne, jak i terytorialne pod względem merytorycznej zawartości omawianych publikacji. W zakresie zainteresowania autorki są książki, które w całości bądź w znacznym stopniu dotyczą Bydgoszczy, ponadto przyniosły nowe i istotne dla dziejów miasta wyniki badań naukowych. Kryterium chronologiczne obejmuje rządy dwóch obcych totalitaryzmów: okupację niemiecką w czasie II wojny światowej oraz pierwsze dziesięciolecie PRL. Chodzi więc o dramatyczny okres w historii Bydgoszczy, pełen terroru, działalności konspiracyjnej, walki ideologicznej i migracji ludności. Etap ten, tak jak w większości opracowań historycznych, także w niniejszym artykule zamyka rok 1956, kiedy to w wyniku przemian październikowych w znacznym stopniu ograniczono skalę i zmieniono formy represji.

Przedmiotem artykułu nie jest historia Bydgoszczy, ale publikacje ją opisujące. Naszym celem jest przegląd kilkunastu najistotniejszych dla wybranego okresu pozycji i ich omówienie pod jak najszerzym kątem. W kręgu zainteresowań są kwestie merytoryczne, a więc wyniki, kontrowersje oraz możliwości prowadzenia dalszych badań nad dziejami miasta; baza źródłowa, ośrodki badawcze, opinie recenzentów, grupy odbiorców, a także uzupełnienie tekstu głównego, w postaci bibliografii, wykazu skrótów, indeksów, materiału ikonograficznego, not biograficznych, słowników pojęć, tabel i wykresów. Mniej istotna, ale nie bez znaczenia, jest zewnętrzna, a więc wizualna strona prezentowanych publikacji. Czynniki, takie jak: szata graficzna, jakość papieru, estetyka oprawy, poprawna korekta językowa i wysokość nakładu wpływają na rozpowszechnienie i odbiór książek, więc tym samym popularyzację dziejów miasta.

Na podstawie ww. wyznaczników wytypowano 14 pozycji, które poddano analizie. Struktura artykułu opiera się na chronologii wydarzeń historycznych, a nie na rozwoju badań i kolejności ukazywania się poszczególnych wydawnictw. Przegląd rozpoczynają książki dotyczące wybuchu II wojny światowej i pierwszych miesięcy okupacji niemieckiej, czyli tzw. krwawej niedzieli i przede wszystkim „zbrodni pomorskiej 1939”. Następnie przytoczymy te, w których opisano życie mieszkańców miasta pod władzą hitlerowską, a więc rozwijające kwestie germanizacji, wysiedlenia i inne formy represji wobec ludności polskiej. Wreszcie przejdziemy do publikacji odnoszących się do wprowadzania systemu

³ <https://ipn.gov.pl/pl/publikacje>.

komunistycznego na Kujawach i Pomorzu. W tej części istotne są takie zagadnienia, jak działalność podziemia niepodległościowego, struktura aparatu bezpieczeństwa, miejsca i ofiary represji, zasięg propagandy i terroru zastosowanego wobec przeciwników władzy ludowej.

Zarówno interesujący nas okres z historii miasta jak i przegląd wydawnictw zaczynamy od kontrowersji wokół tzw. krwawej niedzieli. Na ten temat w 2008 r. IPN wydał książkę pt. *Bydgoszcz 3–4 września 1939. Studia i dokumenty*, która ukazała się jako tom 45. w ramach serii „Monografie”⁴. Jest to obszerna publikacja, o objętości 888 stron, nie licząc umieszczonego na końcu materiału ikonograficznego. Sam proces druku zlecony został Instytutowi Technologii i Eksploatacji w Radomiu. Na uwagę zasługują wyklejki przy obu okładzinach, na których umieszczono „Plan miasta Bydgoszczy”, narysowany w lipcu 1939 r. przez A. Sułkowskiego, z naniesionymi szczegółami, tj. urzędami, elementami przyrody, informacjami dotyczącymi komunikacji miejskiej i in.

Do wydania tej publikacji, a wcześniej rozpoczęcia badań nad wydarzeniami z pierwszych dni września przyczyniły się dwie wersje wydarzeń, funkcjonujące w historiografii polskiej i niemieckiej. Większość historyków jest zdania, że 3 i 4 września 1939 r. Niemcy strzelali do wycofujących się polskich żołnierzy, którzy w odpowiedzi sfumili próbę dywersji. Książka jest rezultatem wieloletnich prac zespołu kilkunastu badaczy z różnych ośrodków naukowych⁵, którzy przeprowadzili gruntowne kwerendy i skonfrontowali ze sobą wszystkie znane im na ten temat dokumenty⁶. Zespół ten utworzono 14 listopada 2003 r. w Delegaturze IPN w Bydgoszczy. Wyniki prac zaprezentowano podczas konferencji, zorganizowanej w Niemieckim Instytucie Historycznym w Warszawie 4 września 2006 r. Postanowiono wydać je też drukiem, w postaci omawianej publikacji. W skład komitetu redakcyjnego książki weszli członkowie zespołu badawczego, którzy byli też autorami tekstów i redakcji źródłowych.

⁴ *Bydgoszcz 3–4 września 1939. Studia i dokumenty*, red. naukowa T. Chinciński, P. Machcewicz, Warszawa 2008.

⁵ Zespół badawczy tworzyli historycy z następujących instytucji: IPN, UKW w Bydgoszczy, UMK w Toruniu, Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu, PAN, Instytut Zachodni w Poznaniu, Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, Bydgoskie Towarzystwo Naukowe.

⁶ Kwerendy przeprowadzono w następujących placówkach: Archiwum IPN w Bydgoszczy, Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, Archiwum Urzędu Stanu Cywilnego w Bydgoszczy, Archiwum Instytutu Zachodniego w Poznaniu, Wojskowe Biuro Badań Historycznych w Warszawie, Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie, Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Władysława Sikorskiego w Londynie, Archiwum Federalne w Berlinie, Archiwum Federalne w Bayreuth, Archiwum Federalne – Archiwum Wojskowe we Fryburgu Bryzgowijskim, Rosyjskie Państwowe Archiwum Wojskowe – Centrum Przechowywania Zbiorów Historyczno-Dokumentalnych w Moskwie.

Praca składa się z dwóch części. W pierwszej zamieszczono dziesięć opracowań analitycznych, w których omówiono różne zagadnienia związane z wydarzeniami w Bydgoszczy. Tomasz Chinciński, reprezentujący IPN, i Paweł Machcewicz, przedstawiciel UMK w Toruniu i PAN, zaprezentowali stan badań oraz bazę źródłową. Przemysław Hauser z Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu oraz Marek Romaniuk, pracownik Archiwum Państwowego w Bydgoszczy, przyrzekli się – pod kątem statusu prawnego, liczebności, życia politycznego, działalności gospodarczej i szkolnictwa – mniejszości niemieckiej w okresie międzywojennym w Bydgoszczy, na Pomorzu i w Wielkopolsce. Profesor UMK – Waldemar Rezmer – opisał działania Armii „Pomorze” w kampanii polskiej 1939 r., a Tomasz Chinciński poświęcił swój tekst niemieckiej dywersji na Pomorzu w pierwszych dniach wojny. Wydarzenia rozegrane w mieście 3 i 4 września w świetle historiografii i publicystyki polskiej i niemieckiej opisali odpowiednio: Janusz Kutta z Wyższej Szkoły Humanistyczno-Ekonomicznej we Włocławku i Włodzimierz Jastrzębski, reprezentujący UKW w Bydgoszczy. Kolejne teksty poświęcone zostały ofiarom ówczesnych zająć. Przygotowali je dwaj archiwiści: Paweł Kosiński z IPN i Eugeniusz Borodij z Archiwum Państwowego w Bydgoszczy, korzystając z ksiąg zgonów parafii kościoła rzymskokatolickiego i kościoła ewangelickiego. Godna odnotowania jest tabela dołączona do pierwszego studium, w której wykazano szczegółowe – w przypadkach, gdy było to możliwe – dane zabitych na ulicach Bydgoszczy 3 i 4 września 1939 r. (tj. nazwisko, imiona, miejsce urodzenia, adres zamieszkania, stan cywilny, wyznanie, przynależność państwowa, dzieci, zawód; data, miejsce i przyczyna zgonu; uwagi i źródła). Zbiór tekstów analitycznych zamyka opracowanie Tomasza Łaskiewicza, przedstawiciela PAN, opisujące dywersję niemiecką w Inowrocławiu w pierwszych dniach wojny.

Część druga publikacji zawiera materiał źródłowy, w skład którego wchodzi dokumenty wojskowe (armii polskiej i Wehrmachtu), archiwalia Sądu Specjalnego w Bydgoszczy, papiery Niemieckiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych, trzy kategorie relacji: oficerów Wojska Polskiego oraz polskich i niemieckich mieszkańców Bydgoszczy; a także artykuły z niemieckiej prasy. Poszczególne grupy źródeł zostały poprzedzone krótkim wstępem, autorstwa ww. badaczy, do których dołączyli Tomasz Rabant z IPN i Elżbieta Nowikiewicz z UKW. W zamysle redakcji część źródłowa miała pozwolić czytelnikowi na samodzielne ustosunkowanie się do przedstawionego tematu, bez narzucania z góry ustalonych tez. Całość zamyka wykaz skrótów, bibliografia, noty o autorach, obszerny abstrakt w języku niemieckim, indeks osób, lista książek, które ukazały się w serii „Monografie” oraz aneks fotograficzny, złożony ze zdjęć pochodzących ze zbiorów Muzeum Okręgowego im. Leona Wyczółkowskiego w Bydgoszczy. W historiografii anglosaskiej zwycięża

pogląd niemiecki na wydarzenia rozegrane 3–4 września w Bydgoszczy, tym bardziej ubolewać należy, że ta obiektywna i kompleksowa praca nie została przetłumaczona na języki obce.

Wydarzenia bydgoskie stały się pretekstem do sterroryzowania ludności polskiej. O pierwszych miesiącach okupacji piszą autorzy publikacji zbiorowej pt. *W cieniu Einsatzgruppen. Volksdeutscher Selbstschutz w okupowanej Polsce 1939–1940*, która ukazała się w 2021 r. pod redakcją trzech pracowników Biura Badań Historycznych IPN: Izabeli Mazanowskiej i Tomasza Cerana z Delegatury w Bydgoszczy i Marcina Przegiętki z Centrali w Warszawie⁷. Książka liczy 448 stron tekstu, do których należy dodać kolejne 24 strony materiału ikonograficznego. Wydano ją w ramach serii wydawniczej „Monografie”, jako tom 163. Rozprawa jest wynikiem Centralnego Projektu Badawczego IPN „II wojna światowa i okupacja ziem polskich 1939–1944/45”. Postać fizyczną książki przygotowała firma Druk i oprawa Libra-Print Daniel Puławski Łomża.

Publikacja składa się z sześciu rozdziałów. Każdy z nich poświęcony został innemu rejonowi Polski: Pomorzu Gdańskiemu i Kujawom, Wielkopolsce, ziemi łódzkiej, Górnemu Śląskowi, rejencji ciechanowskiej i Generalnemu Gubernatorstwu. Teksty poprzedza wstęp, zaś kończy podsumowanie (także w języku niemieckim i angielskim), po którym następują noty o autorach, wykaz skrótów, indeks nazwisk i zbiór fotografii. Na końcu poszczególnych rozdziałów podano bibliografię. Jak sam tytuł wskazuje, książka została poświęcona działaniom Selbstschutzu w pierwszych miesiącach okupacji Polski, z zaznaczeniem podobieństw i różnic tej organizacji w różnych regionach oraz jej znaczenia w aparacie terroru III Rzeszy. Odpowiada na pytania umieszczone we wstępie, a pochodzące z książki *Skazone krajobrazy*, autorstwa Martina Pollacka, syna zbrodniarza niemieckiego: „Kim byli? Ilu ich było? Nosili mundury, czy byli cywilami, może sąsiadami ofiar, którzy działali na własną rękę? Żeby się wzbogacić? Żeby wyrównać stare rachunki? Z rasowej nienawiści, która raptownie zmieniła się w żądzę krwi? Z innych powodów?”⁸. Historycy wcześniej nie poświęcali tej tematyce większej uwagi, skupiając się na zbrodniach Wehrmachtu i jednostek Einsatzgruppen. Do wyjątku należy praca dwóch niemieckich badaczy: Christiana Jansena and Arno Weckbeckera⁹. Aby uzupełnić lukę badawczą w 2016 r. Delegatura IPN w Bydgoszczy opublikowała opracowanie zbiorowe

⁷ *W cieniu Einsatzgruppen. Volksdeutscher Selbstschutz w okupowanej Polsce 1939–1940*, red. I. Mazanowska, T. Ceran, M. Przegiętka, Warszawa 2021.

⁸ M. Pollack, *Skazone krajobrazy*, tłum. K. Niedenthal, Wołowiec 2014, s. 64.

⁹ Ch. Jansen, A. Weckbecker, *Der „Volksdeutsche Selbstschutz” in Polen 1939/40*, „Schriftenreihe der Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte”, Bd. 64., München 1992.

Zapomniani kaci Hitlera. Volksdeutscher Selbstschutz w okupowanej Polsce 1939–1940, w którym wskazano konieczność prowadzenia dalszych badań¹⁰. Ich owocem jest omawiana publikacja, która w odróżnieniu od poprzednich zawiera analizę porównawczą i dotyczy wszystkich polskich ziem pod okupacją hitlerowską. Warto także zaznaczyć, że w celu zwiększenia zakresu odbiorców, tekst został przetłumaczony na język niemiecki i angielski. Potrzebne kwerendy przeprowadzono w Archiwum II Wojny Światowej Instytutu Zachodniego w Poznaniu, Archiwum Państwowym w Bydgoszczy, Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde, Bundesarchiv Ludwigsburg i Archiwach IPN (Bydgoszcz, Gdańsk, Poznań).

Rozdział pierwszy, zatytułowany „Selbstschutz na Pomorzu Gdańskim i Kujawach (Selbstschutz Westpreussen)”, został poświęcony przedwojnemu obszarowi województwa pomorskiego. Jego autorami są wspomniani badacze z Delegatury IPN w Bydgoszczy: Izabela Mazanowska i Tomasz Ceran. Rozdział ten, z uwagi na znaczącą rolę organizacji w zbrodniach popełnionych na ludności polskiej w tym regionie, jest dość obszerny, zajmuje strony 15–115. Tekst dzieli się na pomniejsze części, pod nazwą „Antecedencje” (m.in. stosunek Niemców mieszkających w Polsce do państwa polskiego, propaganda dotycząca „korytara pomorskiego”, szkolenia paramilitarne mniejszości), „Okoliczności powstania Selbstschutz Westpreussen” (np. geneza organizacji, grupy ludności polskiej przeznaczone do eksterminacji), „Struktura i kadra dowódcza”, „Rekrutacja, liczebność i uzbrojenie”; „Charakterystyka sprawców zbrodni”, „Działalność Selbstschutzu” (główne zadania), „Rozwiązanie organizacji”, „Zacieranie śladów – akcja 1005”, „Skala zbrodni” (największa w Polsce w tym okresie), „Kwalifikacja prawna i historyczna zbrodni Selbstschutzu” i „Ściganie sprawców” (łącznie 83 członków tej formacji na Pomorzu skazanych – w tym 11 zaocznie). Szczególnie interesujące są dwie części, poświęcone refleksji historycznej. W pierwszej – „Pomorze '39 i Wołyń '43”, porównano obie akcje ludobójstwa. Tytuł drugiej: „Zbrodnia pomorska 1939” wprowadzono jako nowe pojęcie do polskiej historiografii. Termin ten został zaakceptowany przez badaczy, z uwagi na skalę i charakter eksterminacji ludności polskiej dokonanej na obszarze województwa pomorskiego.

Bydgoszcz, będąca jednym z głównych miast regionu, pojawiła się wielokrotnie podczas opisu „zbrodni pomorskiej”. Przy ulicy Wyspiańskiego 8 mieścił się sztab dowódcy Selbstschutzu – Ludolfa Hermanna von Alvenslebena, tu także 26 listopada 1939 r. – podczas uroczystego apelu – rozwiązano organizację. Miasto występuje też w kontekście „krwawej niedzieli”, a także w opisie represji wobec ludności

¹⁰ *Zapomniani kaci Hitlera. Volksdeutscher Selbstschutz w okupowanej Polsce 1939–1940. Wybrane zagadnienia*, red. I. Mazanowska i T. Ceran, Bydgoszcz–Gdańsk 2016.

polskiej (m.in. przetrzymywanie nauczycieli w stajniach piątego bloku koszar artyleryjskich przy ul. Gdańskiej).

Represje i egzekucje podczas „zbrodni pomorskiej” odbywały się bez wyroku sądu. W kolejnych miesiącach okupacyjny aparat terroru został ustabilizowany prawnie. Problem ten porusza niemiecki historyk Maksymilian Becker w książce pt. *Sądownictwo niemieckie i jego rola w polityce okupacyjnej na ziemiach polskich wcielonych do Rzeszy 1939–1945*¹¹. Pierwodruk ukazał się w Monachium w 2014 r.¹² Praca opiera się na rozprawie doktorskiej obronionej na Wydziale Historii i Nauk o Sztuce Uniwersytetu Ludwika i Maksymiliana

w Monachium. Autor przeprowadził kwerendę zarówno w Niemczech, jak i w Polsce, przeglądając archiwalia przechowywane w kilkunastu placówkach¹³. W 2020 r. IPN, w ramach centralnego projektu badawczego „Losy Polski i jej obywateli w latach II wojny światowej”, wydał tekst w polskim tłumaczeniu Wieńczysława Niemirowskiego. Wykonaniem druku i oprawy zajęła się oficyna Pasaż Kraków.

Przedmiotem monografii M. Beckera jest organizacja i działalność niemieckiego sądownictwa na ziemiach polskich wcielonych do Rzeszy, obejmujących Pomorze Gdańskie, Wielkopolskę, Kujawy, Ziemię Łódzką, Górny Śląsk i północne Mazowsze. Praca składa się z autorskiej przedmowy, krótkiej przedmowy do polskiego wydania, a także wstępu, w którym nakreślono bazę źródłową i stan badań. Rozwinięcie merytoryczne liczy 10 rozdziałów, podzielonych na

¹¹ M. Becker, *Sądownictwo niemieckie i jego rola w polityce okupacyjnej na ziemiach polskich wcielonych do Rzeszy 1939–1945*, tłum. W. Niemirowski, Warszawa 2020.

¹² Tenże, *Mitsreiter im Volkstumskampf. Deutsche Justiz in den eingegliederten Ostgebieten 1939–1945*, München 2014.

¹³ Kwerendę przeprowadzono w następujących placówkach: Archiwum Federalne w Berlinie, Instytut Historii Współczesnej w Monachium, Centrala Badania Zbrodni Narodowosocjalistycznych w Ludwigsburgu, Główne Archiwum Państwowe w Hanowerze, Archiwum Krajowe Nadrenii-Westfalii, Archiwum Krajowe w Berlinie i Główne Archiwum Krajowe Saksonii-Anhalt, Archiwum Akt Nowych w Warszawie; Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, Gdańsku, Katowicach, Łodzi, Poznaniu i m. st. Warszawie; Centralne Archiwum Wojskowe, IPN (Centrala, oddział w Łodzi i Poznaniu), Instytut Zachodni w Poznaniu.

podrozdziały i jeszcze mniejsze jednostki. Z uwagi na złożoność problemu zrezygnowano z układu chronologicznego na rzecz podziału rzeczowego. Co warto podkreślić, każdy rozdział kończy się podsumowaniem, zawierającym ocenę i uwagi autora. Wieńczy je obszerne zakończenie oraz szereg aneksów, pomocnych przy lekturze, jak wykaz skrótów, map i tabel oraz wykorzystanych źródeł, a także indeks osobowy. Książka wydana w oryginale zaopatrzona została dodatkowo w indeks geograficzny. Przed publikacją w języku polskim nieznacznie przedredagowano tekst, m.in. umieszczono przypisy w wersji skróconej.

W monografii autor poruszył wiele ważnych kwestii. Po nakreśleniu kontekstu okupacyjnego wraz z podziałem administracyjnym i strukturą ludnościową, przeszedł do opisu organizacji wymiaru sprawiedliwości i polityki personalnej. Bardzo ważny jest rozdział poświęcony roli, jaką wymiar sprawiedliwości odegrał w polityce okupacyjnej, przede wszystkim w germanizacji (wywłaszczenia, rozwiązywanie małżeństw polsko-niemieckich, udział sądownictwa cywilnego w rabunku dzieci przez SS). Następnie zostały pokazane niełatwe relacje między sądownictwem a innymi organami i urzędami III Rzeszy (np. administracją, policją NSDAP, Wehrmachtem), opierające się nie tylko na współpracy, ale również rywalizacji. Kolejne rozdziały dotyczą ścigania przestępstw, egzekucji kar i systemu więznic. Na końcu autor przedstawił ewakuację urzędów sądowych i więzień zimą 1944/45 i odniósł się do kwestii odpowiedzialności karnej prawników sądowych, a także ich losów powojennych.

Praca Beckera w sposób oczywisty odnosi się do Bydgoszczy, która leżała w granicach sądownictwa III Rzeszy. Ponadto autor wielokrotnie wspomina o mieście w kontekście działalności Sądu Specjalnego, zwłaszcza że tu najwcześniej rozpoczęto formułowanie placówki wymiaru sprawiedliwości. Poruszane zagadnienie to m.in. represje na ludności polskiej w odwecie za tzw. krwawą niedzielę, kompetencje prawników bydgoskich, surowość wydawanych wyroków, brutalność przeprowadzanych śledztw i zastraszanie świadków, a także ciężkie warunki w więzieniu fordońskim. Ciekawy jest opis postępowania prowadzonego w okręgu Sądu Krajowego w Bydgoszczy przeciwko Wernerowi Kampe, w sprawie jego nadużyć finansowych¹⁴.

Jedną z form germanizacji Kujaw było wysiedlanie ludności polskiej. Problem ten opisała Maria Wardzyńska, badaczka Centrali IPN. Książka nosi tytuł *Wysiedlenia ludności polskiej z okupowanych ziem polskich włączonych do III Rzeszy w latach 1939–1945*¹⁵. Publikacja ukazała się w 2017 r. Druk i oprawę wykonała

¹⁴ Zob. ss. 47–48, 87, 116, 177–179, 214, 219, 243–244, 263.

¹⁵ M. Wardzyńska, *Wysiedlenia ludności polskiej z okupowanych ziem polskich włączonych do III Rzeszy w latach 1939–1945*, Warszawa 2017.

krakowska firma ALNUS. Praca jest dość obszerna, liczy bowiem 560 stron. Niestety, poza oprawą, na której widnieją zdjęcia z akcji przesiedleńczej Żywca i Jelesni, publikacja pozbawiona jest materiału ikonograficznego. Jako że jej nakład został wyczerpany, treść udostępniono w formie elektronicznej w Bibliotece Cyfrowej IPN¹⁶.

Baza źródłowa stanowiąca podstawę monografii jest szeroka. Autorka wykorzystywała przede wszystkim akta procesów wymierzonych przeciwko osobom odpowiedzialnym za podejmowanie decyzji i wykonanie akcji przesiedleńczych, a także źródła drukowane, w tym dokumenty i materiały hitlerowskiej administracji, opublikowane w „Biuletynie Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce”¹⁷, w serii „Documenta Occupationis”¹⁸ oraz w raportach Sekcji Zachodniej Departamentu Informacji i Prasy Delegatury Rządu RP na Kraj, wydanych przez Instytut Zachodni w Poznaniu¹⁹. Badaczka podkreśliła, że nieocenionym źródłem były ankiety Głównej i Okręgowych Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce, zebrane w latach 1968–1972 za pośrednictwem powiatowych rad narodowych, prezydiów gromadzkich rad narodowych, komend Milicji Obywatelskiej, władz terenowych i bezpośrednio od żyjących jeszcze świadków.

Monografia składa się z pięciu rozdziałów. W pierwszym, o charakterze wstępnym, nakreślono m.in. plany germanizacji ziem polskich wcielonych do Rzeszy, sposób przeprowadzania akcji wysiedleńczych Polaków i osadzania Niemców, strukturę i mechanizmy działania aparatu wysiedleńczego, w tym wspomniano o ekspertyzach rasowych, na podstawie których dokonywano selekcji ludności. Kolejne cztery rozdziały wyodrębniono według kryteriów geograficznych. Powstały więc części poświęcone następującym jednostkom administracyjnym:

¹⁶ <https://przystanekhistoria.pl/pa2/biblioteka-cyfrowa/publikacje/24130,Wysiedlenia-ludnosci-polskiej-z-okupowanych-ziem-polskich-wlaczonych-do-III-Rzes.html>.

¹⁷ S. Datner, J. Gumkowski, K. Leszczyński, *Wysiedlanie ludności z ziem polskich wcielonych do Rzeszy*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce” 1960, nr 12.

¹⁸ C. Łuczak, *Wysiedlenia ludności polskiej na tzw. ziemiach wcielonych do Rzeszy 1939–1945*, „Documenta Occupationis” 1969, nr 8.

¹⁹ *Raporty z ziem wcielonych do III Rzeszy (1942–1944)*, red. Z. Mazur, A. Pietrowicz, M. Rutowska, Poznań 2004.

okręg Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie, okręg Rzeszy Kraj Warty, rejencja ciechanowska i prowincja śląska. Wewnątrz każdego rozdziału zastosowano układ chronologiczny. Całość zamykają uwagi końcowe, abstrakt w języku angielskim oraz szereg aneksów, jak wykaz skrótów, bibliografia, indeks osób i indeks geograficzny.

Dla Bydgoszczy najistotniejszy jest rozdział poświęcony wysiedleniom z Okręgu Gdańsk-Prusy Zachodnie, który został podzielony na trzy rejencje: gdańską, bydgoską i kwidzyńską. Znajduje się on na stronach 39–139. Autorka omówiła w nim działania władz okupacyjnych, patrząc całościowo na poszczególne rejencje, według schematu chronologicznego, wyodrębniając plan pierwszy z 1939 r., drugi z 1940 r., trzeci z 1941 r., rozszerzony trzeci z 1942 r. oraz wysiedlenia z lat 1943–1944. O samej Bydgoszczy M. Wardzyńska wspomina wielokrotnie, podając dokładne dane odnośnie liczby wysiedlonych osób i rodzin, liczbie przejętych mieszkań, miejsca przetransportowania bydgoszczan, a także przykłady ponownego zaadoptowania opuszczonych majątków przez miejscowych bądź przybyłych Niemców²⁰.

Największe obozy przesiedleńcze zlokalizowane w przedwojennym województwie pomorskim doczekały się kompleksowych opracowań. W 2011 r. ukazała się książka Tomasza Cerana, pt. „*Szmalcówka*”. *Historia niemieckiego obozu w Toruniu (1940–1943) na tle ideologii nazistowskiej*²¹. Potulice także były obiektem zainteresowania ze strony badaczy²², obecnie w Delegaturze IPN powstaje kolejna monografia poświęcona temu tematowi, którą przygotowuje dr Izabela Mazanowska. Trzeci obóz przesiedleńczy naziści założyli w Smukale, niegdyś odrębnej miejscowości, a dziś jednej z dzielnic w Bydgoszczy. Tym zagadnieniem zajął się dr Mariusz Maleszka. Praca drukiem ukazała się w 2023 r., tym samym rozpoczynając nowy bydgoski cykl wydawniczy IPN. Poza fragmentaryczną wzmianką w historiografii z zakresu okupacji niemieckiej i artykule Roberta Pency w „*Kronice Bydgoskiej*” z 2018 r. dotyczącym historii fabryki karbidu, na terenie której umieszczono obóz²³, próżno szukać bliższych informacji poświęconych

²⁰ Zob. ss. 25, 61, 62, 64, 78, 79, 82, 87–90, 92, 93, 109, 110, 134–135.

²¹ T. Ceran, „*Szmalcówka*”. *Historia niemieckiego obozu w Toruniu (1940–1943) na tle ideologii nazistowskiej*, Bydgoszcz–Gdańsk 2011.

²² W. Jastrzębski, *Potulice. Hitlerowski obóz przesiedleńczy i pracy (luty 1941–styczeń 1945)*, Bydgoszcz 1967; W. Jastrzębski, T. Jaszowski, *Potulice oskarżają*, Bydgoszcz 1968; *Obóz w Potulicach – aspekt trudnego sąsiedztwa polsko-niemieckiego w okresie dwóch totalitaryzmów*, red. A. Paczoska, Bydgoszcz 2005.

²³ R. Penc, *Karbid Wielkopolski w Smukale pod Bydgoszczą*, „*Kronika Bydgoska*” 2018, t. 39, s. 197–216.

temu zagadnieniu. Tym bardziej należy podkreślić ważność pracy M. Maleszki *Niemiecki obóz przesiedleńczy w Smukule (1941–1943)*²⁴.

Na skutek braku literatury tematycznej autor oparł swoje ustalenia na źródłach, choć podkreślił, że tych również pozostało niewiele. Obejmują one fragmentaryczną dokumentację zgromadzoną przez obozową administrację, archiwalia przechowywane w Bundesarchiv w Ludwigsburgu, informacje pojawiające się w procesie gauleitera Alberta Forstera oraz akta z prokuratorskich postępowań z lat 1968–1974 i 2004–2008. Niedostatek źródeł pisanych uzupełnia materiał fotograficzny. Autorem zdjęć jest Tadeusz Pudelko, członek Związku Jaszczurczego, który przepukując strażników regularnie odwiedzał obóz w Smukale.

Praca składa się ze wstępu, trzech obszernych rozdziałów, podsumowania, bibliografii i aneksu fotograficznego. Rozdział pierwszy ma charakter wprowadzający, gdyż zawiera opis wysiedlenia ludności polskiej z Pomorza. Drugi, będący istotą rozprawy, obrazuje obóz w Smukale. Trzeci i ostatni podsumowuje skalę i rozmiar tragedii więźniów. Nieocenioną wartością pracy, poza oparciem rozważań na bazie źródłowej, jest próba interpretacji roli, jaką obóz odegrał w ludobójczej polityce i „odpolszczeniu” Pomorza i północnych Kujaw. Autor wyraźnie specjalizuje się w ideologii III Rzeszy, co ułatwia dogłębną analizę tematu. Na tej podstawie wymienił trzy funkcje Smukały, jako miejsca dla niepożądanego na tych terenach ludności, darmowej siły roboczej, wreszcie selekcji rasowej i narodowej. „Wszystkie te zabiegi miały na celu zbudowanie nowego lepszego świata, swoistej aryjskiej utopii, w której realizowano by możliwie szeroko idealistyczne elementy ideologii nazistowskiej [...] Komponent rasistowski stawiał „obcoplemieńców” (na terenie obozu byli to wyłącznie Polacy) na równi z obcym gatunkiem czy też zwierzętami, których los nie powinien wywoływać ani sympatii, ani współczucia. Śmierć osób osadzonych była oczekiwana, by gorszy gatunek zrobił miejsce gatunkowi bardziej zaawansowanemu”²⁵.

Środkiem do całkowitej depolonizacji ziem włączonych do Rzeszy, poza m.in. eksterminacją, przymusowym wysiedleniem i zapisem na DVL, była zmiana nazw własnych. Ten problem poruszony został w książce wydanej przez IPN w 2022 r., pt. *Germanizacja nazw miejscowości w Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie 1939–1945. Wybór źródeł*²⁶. Książka ukazała się jako tom 82. w ramach serii „Publikacje gdańskiego oddziału”. Selekcji materiałów źródłowych

²⁴ M. Maleszka, *Niemiecki obóz przesiedleńczy w Smukule (1941–1943)*, Bydgoszcz–Warszawa 2023.

²⁵ Tamże, s. 99.

²⁶ *Germanizacja nazw miejscowości w Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie 1939–1945*, wybór źródeł, wstęp i opracowanie M. Kubicki, Gdańsk–Warszawa 2022.

oraz ich opracowania dokonał Mateusz Kubicki z Oddziałowego Biura Badań Historycznych IPN. Publikacja liczy 232 strony, z których większość zajmują dokumenty. Osią pracy są dwa źródła. Pierwszym jest „Dziennik Rozporządzeń Namiestnika Rzeszy w Okręgu Gdańsk-Prusy Zachodnie nr 58 z 1 września 1941 r.”. Jego treść została ujęta w formie tabeli, podzielonej na 5 rubryk (nr porządkowy, status, nazwa wykorzystywana przez okupanta od początku okupacji, nr przypisany do map topograficznych, nowa nazwa). Drugim jest „Aneks. Dziennik Rozporządzeń Namiestnika Rzeszy w Okręgu Gdańsk-Prusy Zachodnie nr 11 z 6 marca 1943 r.”, w którym skorygowano błędy powstałe podczas wprowadzania nowego nazewnictwa. Obydwa dokumenty pochodzą ze zbiorów PAN Biblioteki Gdańskiej. Pomocne przy lekturze są aneksy, czyli wykaz skrótów, bibliografia i indeks osób.

Przedmiotem pracy jest zmiana nazw pomorskich miejscowości, co było jednym z elementów wymazania języka polskiego z przestrzeni publicznej i całkowitego zniemczenia sfery społecznej i kulturowej. Autor opisał przebieg procesu germanizacji nazw, a więc powrót do nazewnictwa z okresu pruskiego w początkowych miesiącach okupacji, a z biegiem czasu wprowadzenie nowej, zgodnej z ideologią nazistowską nomenklatury, co miało odzwierciedlać rzekome „germańskie korzenie” Pomorza. Ciekawym przykładem jest przemianowanie Gdyni, początkowo określanej jako Gdingen, a później na osobiste polecenie Hitlera Gotenhafen (port Gotów). M. Kubickiemu udało się ukazać mechanizmy i skalę zmian oraz zidentyfikować prawie 3,5 tys. nazw miejscowości.

W tekście wzmianka o Bydgoszczy pojawia się wielokrotnie. Nie jest ona jednak wyodrębniana ani specjalnie wyeksponowana, po prostu jest jedną z wielu miejscowości, których nazwa uległa zmianie. Proces ten dotyczył także poszczególnych dzielnic miasta, ulic, placów, parków, rzek i mostów. Prezentowane dokumenty wprowadzały drobne zmiany do już istniejących nazw, np. połączenia członów wyrazów (Bartodzieje Małe – Klein Bartelsee – Kleinbartelsee, Bartodzieje Wielkie – Gross Bartelsee – Grossbartelsee) bądź usunięcia litery h (np. Wilczak – Prinzenthal – Prinzenthal)²⁷.

Pokonanie III Rzeszy oraz wyzwolenie spod okupacji hitlerowskiej ziem polskich nie oznaczało odzyskania niepodległości. W ślad za wycofującymi się wojskami niemieckimi nadchodziła Armia Czerwona, niosąc kolejną falę terroru i zniszczeń. O kontynuacji prowadzenia walki podziemnej opowiadają autorzy *Atlasu polskiego podziemia niepodległościowego 1944–1956*. Publikacja po raz

²⁷ Zob. ss. 93–99.

pierwszy ukazała się w 2007 r.²⁸ W następnym roku książka zdobyła nagrodę Jury oraz czytelników w konkursie „Książka Historyczna Roku” o nagrodę im. Oskara Haleckiego. Ogromna popularność – czego konsekwencją było szybkie wyczerpanie nakładu – a także pojawienie się nowych wydań, pociągnęło za sobą wznowienie edycji w 2020 r.²⁹ Nowe wydanie zostało poprawione i uzupełnione o aktualny stan wiedzy, choć liczy sobie zaledwie 4 strony więcej od poprzedniego (I – 574, II – 578). Obydwa ukazały się staraniem Centrali i Oddziału IPN w Lublinie. W skład redakcji weszli: Rafał Wnuk, Sławomir Polaszek, Agnieszka Jaczyńska i Magdalena Śladecka.

Przedmowy przygotowali aktualni prezesi IPN: do I wydania – Janusz Kurtyka, do drugiego – Jarosław Szarek. Co ciekawe, we wstępie zaznaczono, że nie wszyscy członkowie zespołu zgadzają się z tezami przedstawionymi przez autorów poszczególnych rozdziałów.

Koncepcja książki narodziła się w 2002 r. w Oddziałowym Biurze Edukacji Publicznej IPN w Lublinie. Ważnym wydarzeniem okazała się inicjatywa Janusza Kurtyki o ustanowieniu 1 marca Narodowym Dniem Pamięci Żołnierzy Wyklętych. Związany z tym projekt badawczy poświęcony został Wyklętym-Niezlomnym, w którym udział wzięło 50 historyków z różnych ośrodków badawczych. Warto podkreślić ogromny wkład „Zeszytów Historycznych WiN-u”, seminarium doktorskiego prof. Tomasza Strzembosza oraz Zakładu Kartografii UMCS w Lublinie. Ramy chronologiczne atlasu wyznaczają kluczowe wydarzenia w działalności polskiego powojennego podziemia niepodległościowego. Za datę początkową uznano styczeń 1944 r., kiedy to Armia Czerwona rozpoczęła ofensywę, w wyniku której wkroczyła na ziemie polskie. Jako koniec wyznaczono grudzień 1956 r. Jest to symboliczny moment ujawnienia się żołnierzy podziemia, co było odpowiedzią na przemiany październikowe. Pod względem topograficznym *Atlas* obejmuje ziemie powojennej Polski oraz wschodnie tereny II Rzeczypospolitej, wcielone do ZSRR. Zawarto w nim informacje o działalności

²⁸ *Atlas polskiego podziemia niepodległościowego 1944–1956*, red. R. Wnuk, S. Polaszek, A. Jaczyńska, M. Śladecka, Warszawa–Lublin 2007.

²⁹ Toż, Lublin–Warszawa 2020, wydanie II poprawione i uzupełnione.

zarówno ogólnopolskich organizacji, tj. Armii Krajowej, Zrzeszenia „Wolność i Niezawisłość” czy Narodowego Zjednoczenia Wojskowego, jak również mniejszych, regionalnych, kilkusobowych grup lokalnych i organizacji młodzieżowych.

Intencją twórców publikacji było przygotowanie dzieła uniwersalnego, które z jednej strony, dzięki bogatej merytorycznej treści, jest przeznaczone dla profesjonalnych historyków; zaś z drugiej, z pomocą prostych i sugestywnych metod prezentacji kartograficznej, przemówi do wyobraźni młodszego czytelnika i stanie się pomocą edukacyjną dla nauczycieli. Treść przekazano na trzech poziomach: opisowej, ikonograficznej i kartograficznej. Praca składa się z trzech części o układzie problemowo-chronologicznym. Część wstępna zawiera przedmowy, wykaz skrótów, teksty wprowadzające, tj. zarys dziejów polskiego podziemia niepodległościowego w latach 1944–1956 i próbę ujęcia ilościowego, a także notę edytorską. W części drugiej zawarto plansze z mapami, podzielonymi na kilka grup tematycznych. Wreszcie w części trzeciej i ostatniej zamieszczono aneksy: omówienie podziemia mniejszości narodowych (ukraińskie nacjonalistyczne, niemieckie pohitlerowskie i rewizjonistyczne, litewskie narodowe); biografię selektywną oraz indeksy: osobowy i geograficzny.

Kluczowe informacje zawarto w części drugiej. Zastosowano w niej schemat terytorialno-problemowy. W poszczególnych rozdziałach przybliżono konkretne regiony. Jako pierwsze umieszczono ziemie wschodnie II Rzeczypospolitej anektowane przez ZSRR, potem województwa według osi północ-południe, tj. białostockie, lubelskie, rzeszowskie, olsztyńskie, warszawskie, kieleckie, krakowskie, gdańskie (razem z bydgoskim), łódzkie, katowickie, szczecińskie, poznańskie i wrocławskie. Wewnątrz poszczególnych rozdziałów obowiązuje układ chronologiczny. Mapom towarzyszy część opisowa oraz materiał ikonograficzny, tj. zdjęcia, faksymile dokumentów i innych archiwaliów. Oddziały podzielono według kategorii: AK, AK-DSZ-WiN, poakowskie, NSZ, NZW, ponadregionalne, lokalne, o nieustalonej proveniencji lub nieafiliowane, wreszcie młodzieżowe. Na końcu tej części znajdują się mapy zbiorcze, pokazujące zagadnienie w ujęciu ilościowym dla całej Polski, co pozwala na dokonywanie analiz i porównań.

Bydgoszczy poświęcono wiele miejsca w rozdziale *Polskie Podziemie niepodległościowe w województwach gdańskim i pomorskim (bydgoskim) 1945–1956*, zlokalizowanym na stronach 331–377. Tekst przygotowali pracownicy IPN z Centrali, Oddziału w Gdańsku i Delegatury w Bydgoszczy: Piotr Niwiński, Janusz Marszałec, Alicja Paczoska-Hauke, Kazimierz Krajewski, Tomasz Łabuszewski i Jacek Pawłowicz. W rozdziale tym opisano m.in. działalność Okręgu Pomorze AK Podokręgu Północno-Zachodniego, w skład którego wchodził Inspektorat bydgoski (Obwód Bydgoszcz Miasto, Bydgoszcz Powiat i in.). Dalej scharakteryzowano

Okręg Pomorze (Bydgoszcz) DZS VI–VIII 1945, Okręg Pomorze (Bydgoszcz) WiN IX 1945 – VII 1946, Grupę Bydgoszcz Okręgu I Pomorze NSZ-OP IV 1945 – IV 1946, Okręg XIII Pomorze (Bydgoszcz) NZW wiosna 1945 – lato 1946 oraz Okręg Wileński AK – Ośrodek Mobilizacyjny Okręgu Wileńskiego AK VII 1945 – IV 1946 (z okresową siedzibą w Bydgoszczy). Następnie przedstawiono lokalne grupy niepodległościowe, w tym m.in. Rycerzy Królowej Korony Polskiej, rekrutujących się z żołnierzy Sztabu Okręgu Wojskowego nr II w Bydgoszczy, a także niepodległościowe organizacje młodzieżowe w latach 1945–1956. Tych ostatnich najwięcej z całego województwa pomorskiego było w Bydgoszczy (29, podczas gdy w Gdańsku 14, w Toruniu 21). Ponadto umieszczono mapy przedstawiające ataki na więzienia, siedziby UB i rozbicia posterunków MO, a także ważniejsze starcia i akcje zbrojne.

Rząd komunistyczny musiał przygotować aparat represji, zdolny do umacniania władzy i walki z podziemiem niepodległościowym. Do tej tematyki odwołuje się książka wydana w 2010 r. pt. *Rok pierwszy. Powstanie i działalność aparatu bezpieczeństwa publicznego na Pomorzu i Kujawach (luty–grudzień 1945)*³⁰. Publikacja została przygotowana w ramach prac naukowo-badawczych Biura Udostępniania i Archiwizacji Dokumentów IPN. Wydano ją jako tom 37. z serii „Dokumenty”, której celem jest popularyzacja materiałów archiwalnych, prezentujących represje stosowane przez totalitaryzm nazistowski i komunistyczny wobec polskich obywateli oraz opór społeczny tych ostatnich. Grupę książek, które ukazują powstanie i działalność w 1945 r. aparatu bezpieczeństwa zapoczątkowały prace poświęcone Lubelszczyźnie i Rzeszowszczyźnie. Pomorze i Kujawy stanowią trzeci tom poświęcony tej tematyce. W całości przygotował go zespół archiwistów Delegatury IPN w Bydgoszczy, w składzie: Krzysztof Bartosik, Beata Binaszewska, Robert Gajos, Andrzej Huniewicz, Joanna Jaworska, Maciej Łopatka, Piotr Rybarczyk i Bartłomiej Siwiec. Czołową rolę, jako

³⁰ *Rok pierwszy. Powstanie i działalność aparatu bezpieczeństwa publicznego na Pomorzu i Kujawach (luty–grudzień 1945)*, red. B. Binaszewska i P. Rybarczyk, wybór i opracowanie K. Bartosik, B. Binaszewska, R. Gajos, A. Huniewicz, J. Jaworska, M. Łopatka, P. Rybarczyk, B. Siwiec, Warszawa–Bydgoszcz–Gdańsk 2010.

redaktorzy naukowi, odegrali Beata Binaszewska i Piotr Rybarczyk. Druk i oprawę wykonały zaś Rzeszowskie Zakłady Graficzne.

Publikacja jest dość obszerna, liczy bowiem 543 strony, na których zawarto wstęp, 120 dokumentów, zestawienie tabelaryczne („Obsada stanowisk kierowniczych w urzędach bezpieczeństwa publicznego w województwie pomorskim luty–grudzień 1945”), wykaz skrótów, indeks osób, indeks nazw geograficznych i aneksy fotograficzne. Wśród tych ostatnich znalazły się m.in. odręczne raporty, strona z księgi kontrolnej, dyktando funkcjonariusza czy odręcznie wykonany schemat Armii Krajowej.

Celem zespołu badawczego było wypełnienie luki w historiografii, która wcześniej skupiała się na walce z podziemiem niepodległościowym. Tym razem badacze skoncentrowali się na samym aparacie bezpieczeństwa, a ściślej początkach jego działalności. Dzięki nim otrzymaliśmy obraz metod i rezultatów pracy funkcjonariuszy Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego w Bydgoszczy i podległych mu placówek powiatowych. Wybrane dokumenty obrazują szereg zagadnień, tj. współpracę z sowietami, zakładanie sieci agenturalno-informacyjnej, losy ludności niemieckiej na wyzwolonych terenach, terror Armii Czerwonej (np. masowe wywózki mieszkańców, grabież mienia). Wszystkie materiały źródłowe pochodzą z Archiwum Delegatury IPN w Bydgoszczy, a umieszczono je w kluczu chronologicznym. Są to głównie sprawozdania kierowników powiatowych urzędów bezpieczeństwa publicznego i kierowników poszczególnych sekcji. Zastosowano standardowe wytyczne, dotyczące publikacji źródeł, tzn. uwspółcześniono interpunkcję i ortografię, ujednolicono zapisy dat, symboli i skrótów, w przypisach umieszczono biogramy występujących osób. Niekiedy pozostawiono oryginalny zapis, aby czytelnik mógł zapoznać się z mentalnością i poziomem intelektualnym funkcjonariuszy.

Uzupełnieniem powyższej publikacji może być książka *Twarze bezpieki 1945–1990. Obsada stanowisk kierowniczych Urzędu Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa w województwach pomorskim/bydgoskim, toruńskim i włocławskim. Informator personalny*³¹. Jest to zbiór sylwetek pięciuset dwudziestu siedmiu funkcjonariuszy komunistycznego aparatu represji, opracowany przez grupę historyków z gdańskiego i bydgoskiego IPN. W skład zespołu weszli: Kamila Churska, Tadeusz Grab, Alicja Paczoska-Hauke, Waldemar Ptak, Tomasz Rabant i Marek Szymaniak. Książka ukazała się w 2010 r., jako tom szósty publikacji gdańskiego

³¹ *Twarze bezpieki 1945–1990. Obsada stanowisk kierowniczych Urzędu Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa w województwach pomorskim/bydgoskim, toruńskim i włocławskim. Informator personalny*, oprac. zespół: K. Churska, T. Grab, A. Paczoska-Hauke, W. Ptak, T. Rabant, M. Szymaniak, red. M. Szymaniak, Bydgoszcz–Gdańsk 2010.

oddziału IPN. Obecnie cały nakład jest wyczerpany, ale z tekstem można się zapoznać w postaci elektronicznej, dostępnej w Bibliotece Cyfrowej IPN³². Badacze opierali się głównie na materiałach zgromadzonych w Archiwum Delegatury w Bydgoszczy, choć kwerendą objęli też pozostałe placówki IPN. Wynikiem prowadzonych badań jest niniejsza publikacja. Liczy ona 542 strony, których drukiem i oprawą zajęła się Drukarnia nr 1, Przedsiębiorstwo Państwowe w Warszawie, przy ulicy Rakowieckiej.

Praca składa się z trzech części. Otwiera ją wykaz skrótów, wprowadzenie i nota redakcyjna. W części pierwszej zaprezentowano strukturę aparatu bezpieczeństwa, dzieląc ją na trzy mniejsze jednostki tekstu, według układu chronologicznego: 1945–1956, 1957–1975 i 1975–1990. W części drugiej umieszczono tabelę, zawierającą obsadę stanowisk kierowniczych w aparacie represji, przy czym dla lat 1975–1990 opisano osobno województwo bydgoskie, toruńskie i wrocławskie. Na część trzecią składają się noty biograficzne, z których każda zawiera takie informacje, jak: imię i nazwisko, datę urodzenia, przebieg służby, awanse, zdjęcie i źródło. Zamieszczone fotografie pochodzą ze zbiorów IPN, Archiwum Głównego Policji i Archiwum Komendy Wojewódzkiej Policji w Bydgoszczy. Całość zamyka bibliografia i indeks osób.

Zarówno *Rok pierwszy* jak i *Twarze bezpieki* bezpośrednio dotyczą dziejów Bydgoszczy, skoro, jak wiadomo w tym mieście zlokalizowane były wojewódzkie struktury aparatu bezpieczeństwa. Nieco inny charakter ma kolejna publikacja o tej samej tematyce. Chodzi o album *Śladami zbrodni*. *Przewodnik po miejscach represji komunistycznych lat 1944–1956*. Ta bogato ilustrowana pozycja po raz pierwszy została wydana w 2012 r.³³, rok później ukazała się edycja druga, poprawiona i uzupełniona³⁴. Funkcję redaktora naukowego obszernej – liczącej ponad 600 stron, w formacie in folio – publikacji pełnił Tomasz Łabuszewski,

³² <https://ipn.gov.pl/publikacje/ksiazki/12762,Twarze-bezpieki-19451990-Obsada-stanowisk-kierowniczych-Urzedu-Bezpieczenstwa-i-.html>.

³³ *Śladami zbrodni. Przewodnik po miejscach represji komunistycznych lat 1944–1956*, red. T. Łabuszewski, Warszawa 2012.

³⁴ *Toż*, Warszawa 2013.

naczelnik Oddziałowego Biura Badań Historycznych IPN w Warszawie. Do redakcji wydania drugiego dołączyła Magdalena Jagielska, a przedmowę przygotował Łukasz Kamiński, ówczesny prezes Instytutu. Książka została doceniona przez jury IV edycji konkursu Fundacji im. Jadwigi Chylińskiej, gdzie zdobyła nagrodę I stopnia w kategorii albumy. Wyjątkowe pod względem estetycznym wydawnictwo zasługuje na wymienienie firm odpowiedzialnych za fizyczną stronę albumu, tj. Felis Fidelis Katarzyna Dinwibel i Jacek Kotela, którzy przygotowali projekt graficzny i skład, a także Drukarnia „Legra” w Krakowie.

Publikacja jest efektem projektu edukacyjnego „Śladami zbrodni”, adresowanego do uczniów wówczas szkół gimnazjalnych i ponadgimnazjalnych. Uczestnicy zgromadzili obszerną dokumentację ikonograficzną i filmową, nagrywając rozmowy z osobami poszkodowanymi i ich rodzinami. W ten sposób powstał kompleksowy wykaz miejsc zbrodni komunistycznych z lat 1944–1956, tj. siedziby urzędów bezpieczeństwa (powiatowe i wojewódzkie), areszty, więzienia, zidentyfikowane lokalizacje egzekucji popełnionych przez: funkcjonariuszy UBP, Informację Wojskową, MO, KBW, ORMÓ, agencję resortu bezpieczeństwa, ludowe WP³⁵. Spośród pół tysiąca miejsc przygotowanych w ramach projektu wybrano ponad 200, które umieszczono w omawianym albumie. Znajdziemy w nim bogaty materiał dokumentacyjny, relacyjny i fotograficzny, przy czym warto zaznaczyć, że zamieszczone zdjęcia pochodzą zarówno z lat wcześniejszych, jak i współczesnych.

Album prezentuje obiekty związane ze zbrodniami komunistycznymi na terenie całej Polski. Po fragmencie wprowadzającym, na który składa się przedmowa, wstęp i opis projektu edukacyjnego, następuje część zasadnicza. Zastosowano w niej układ z podziałem na konkretne województwa. Województwo kujawsko-pomorskie zamieszczono jako drugie, po dolnośląskim, na stronach 37–73. W jego obrębie przedstawiono największe miasta, w kolejności alfabetycznej: Aleksandrów Kujawski, Bydgoszcz, Inowrocław, Koronowo, Szubin, Toruń. Na końcu znajdziemy indeks obiektów, indeks osobowy i wykaz skrótów.

Bydgoszcz została opisana na stronach 42–55, do których należy dodać trzy strony poświęcone Fordonowi. Znajdziemy tu charakterystykę takich obiektów, jak: siedziby WUBP (w 1945 r. przy ul. Markwarta 4, w latach 1945–1946 na ul. Poniatowskiego 5, w latach 1946–1956 – ul. Chodkiewicza 32), budynek PUBP (od 1945 przy ul. Gdańskiej 66), Więzienie Karno-Śledcze (w latach 1945–1954 na ul. Wały Jagiellońskie 4), Okręgowy Zarząd Informacji Wojskowej nr 2 (w latach 1945–1956 przy ul. Warszawskiej 10), wreszcie Centralne Więzienie

³⁵ <https://slady.ipn.gov.pl/>.

Karne w Fordonie. Schemat opisu obiektu z reguły obejmuje historię i materiał ikonograficzny budynku, początek działalności instytucji, fotografie funkcjonariuszy, nierzadko zestawione ze zdjęciami i biogramami ich ofiar. Szczególnie poruszające są relacje świadków, składane w trakcie śledztw przeprowadzanych po 1956 r. lub dopiero przed Okręgową Komisją Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Bydgoszczy (np. protokół z przesłuchania świadka w sprawie zamordowania Leszka Białego „ciała natomiast kazał nam Halewski [Bolesław Halewski funkcjonariusz śledczy – JM] zakopać na terenie posesji w miejscu gdzie wyrzucano śmiecie. Przed zakopaniem Halewski kazał nam porozbijać tym osobom czaszki, czego nie wykonaliśmy i zakopaliśmy zwłoki takie, jakie były”. Prezentowany materiał fotograficzny pochodzi nie tylko z zasobu Archiwum IPN w Bydgoszczy, ale również od stowarzyszeń i osób prywatnych (np. ze zbiorów Fundacji „Archiwum Pomorskie Armii Krajowej” w Toruniu).

Album *Ślady zbrodni* został poświęcony miejscom męczeństwa przedstawicieli opozycji komunistycznej. Kolejną pozycją bezpośrednio dotyczy losów ofiar. W 2009 r. w ramach publikacji gdańskiego oddziału IPN, jako tom drugi ukazała się książka *Skazani na karę śmierci przez Wojskowe Sądy Rejonowe w Bydgoszczy, Gdańsku i Koszalinie (1946–1955)*³⁶, pod redakcją Dariusza Burczyka i Alicji Paczoskiej-Hauke z Delegatury w Bydgoszczy, a także Igora Hałagidy, polskiego historyka narodowości ukraińskiej i jednocześnie pracownika naukowego IPN w Gdańsku. Prace badawcze prowadzone były w ramach programu „Osoby skazane na karę śmierci przez sądy rejonowe w latach 1946–1955”, któremu przyświecał cel utworzenia jak najpełniejszej listy osób skazanych przez wojskowe sądy rejonowe na karę śmierci, niezależnie od tego, czy wyrok wykonano. Poza częścią analityczną w książce znajdziemy biogramy ofiar, które zajmują większą część ze 138 stron. Cezury czasowe publikacji są tożsame z okresem istnienia wojskowych sądów rejonowych w trzech tytułowych miastach. Zespół historyków poddał badaniu przede wszystkim akta procesowe WSR w Bydgoszczy, Gdańsku i Koszalinie; akta wojskowych prokuratur rejonowych w tych miastach oraz materiały operacyjne wojewódzkich urzędów bezpieczeństwa, zgromadzone w oddziałowych archiwach IPN w Bydgoszczy i Gdańsku. Obecnie nakład książki jest wyczerpany, ale z jej treścią możemy zapoznać się dzięki udostępnieniu postaci elektronicznej w Bibliotece Cyfrowej IPN³⁷.

³⁶ *Skazani na karę śmierci przez Wojskowe Sądy Rejonowe w Bydgoszczy, Gdańsku i Koszalinie (1946–1955)*, pod red. D. Burczyka, I. Hałagidy i A. Paczoskiej-Hauke, Gdańsk 2009.

³⁷ <https://ipn.gov.pl/pl/publikacje/ksiazki/12657,Skazani-na-kare-smierci-przez-Wojskowe-Sady-Rejonowe-w-Bydgoszczy-Gdansk-i-Kosz.html>.

Książka zawiera część analityczną, którą umieszczono zaraz po spisie treści, wstępie i opisie źródeł wraz ze stanem badań. Znajdziemy w niej informacje dotyczące funkcjonowania sądownictwa wojskowego na terenie Polski po 1945 r., kary śmierci w polskim prawie karnym i sądownictwa wojskowego na Pomorzu. Opisane zostały również powody represji, przebieg procesów, a także okres oczekiwania na wykonanie wyroku. Następnie umieszczono wykazy: „Skrócony wykaz skazanych na karę śmierci” i „Wykazy sędziów i asesorów WSR w Bydgoszczy, Gdańsku i Koszalinie”. Jak już wspomniano, zasadniczą część pracy stanowią jednak noty biograficzne. Ich konstrukcja obejmuje: datę i miejsce aresztowania; nazwisko i imię; imię ojca i matki; datę i miejsce urodzenia; narodowość; nazwiska i imiona funkcjonariuszy i prokuratorów uczestniczących w sprawie wraz z podaniem przynależności organizacyjnej; nazwiska i imiona członków orzekającego składu sędziowskiego; nazwisko i imię oskarżyciela wraz z podaniem przynależności organizacyjnej; datę i miejsce orzeczenia wyroku, jego wysokość oraz odnotowane sesje wyjazdowe sądu; sygnaturę sprawy; miejsce przechowywania i sygnatury akt. Dla niniejszego tekstu najistotniejszy jest WSR w Bydgoszczy, którego biogramy ofiar zajmują strony 26–85. Zespół badawczy ustalił liczbę skazanych na karę śmierci przez WSR na Pomorzu z powodów politycznych na 149 osób, z czego aż 101 usłyszało wyrok w instytucji bydgoskiej. Treść zamyka wykaz skrótów, bibliografia, indeks osobowy i nazw miejscowych, a także aneks ikonograficzny, w którym znajdują się fotografie niektórych skazanych. Te ostatnie pochodzą ze zbiorów IPN w Bydgoszczy i Gdańsku oraz z archiwum rodzinnego Wiesławy Siedzik-Korzeniowej, siostry „Inki”.

Wśród osób represjonowanych z powodów politycznych pojawiały się też osoby duchowne. Problem ten szerzej porusza publikacja zatytułowana *Aparat bezpieczeństwa w walce z Kościołem katolickim w województwie pomorskim (bydgoskim) w latach 1945–1956*, przygotowana przez historyków bydgoskiej Delegatury: Tomasza Chincińskiego i Alicję Paczoską-Hauke³⁸. Książka ukazała się w 2010 r., jako tom czwarty w ramach serii publikacji gdańskiego oddziału IPN. Drukiem i oprawą zajęła się „ESUS” Agencja Reklamowo-Wydawnicza Tomasz Przybylak w Poznaniu. Praca składa się z obszernego wstępu, 130 dokumentów, noty edytor-skiej, bibliografii, wykazu skrótów, indeksu osób, a także aneksu fotograficznego. Wykorzystane zdjęcia pochodzą z zasobu IPN w Bydgoszczy oraz ze zbiorów Alicji Paczoskiej-Hauke.

³⁸ *Aparat bezpieczeństwa w walce z Kościołem katolickim w województwie pomorskim (bydgoskim) w latach 1945–1956*, wybór i oprac. T. Chinciński, A. Paczoska-Hauke, Bydgoszcz–Gdańsk 2010.

W obszernym wstępie przedstawiono struktury aparatu bezpieczeństwa do walki z Kościołem, działania dezintegracyjne, represje wobec duchowieństwa diecezjalnego, zgromadzeń zakonnych, organizacji kościelnych i katolików świeckich. Wśród wywodów wstępnych Bydgoszcz pojawia się bardzo rzadko. Wzmianki o mieście ograniczają się do kilku przykładów, związanych z aresztowaniem w 1950 r. ks. Jana Nepomucena Konopczyńskiego, proboszcza parafii Serca Jezusowego; sprawy zakonników ze Zgromadzenia Ducha Świętego w Bydgoszczy, oskarżonych o szpiegostwo na rzecz wywiadu francuskiego; ewentualnie uwięzienia osób świeckich z powodu dystrybucji prasy katolickiej³⁹.

Zasadniczą część pracy stanowi 130 dokumentów, które ilustrują proces rozpracowania Kościoła, mechanizmy i metody działania aparatu bezpieczeństwa. Wśród nich znalazły się głównie: sprawozdania dekadowe, miesięczne i roczne szefów i kierowników referatów piątych poszczególnych PUBP z województwa pomorskiego, materiały ze spraw operacyjnych prowadzonych przez WUBP i PUBP na kurie biskupie, zgromadzenia zakonne i parafie; charakterystyki poszczególnych spraw, plany przedsięwzięć operacyjnych, raporty specjalne, doniesienia agenturalne oraz wytyczne MBP dla szefów WUBP i PUBP. Materiały te przechowywane są w Archiwum IPN w Bydgoszczy. Ułożono je chronologicznie, a ich opracowanie ograniczono do uwspółcześnienia ortografii i interpunkcji oraz ujednoczenia dat. Niestety, SB pod koniec działalności zniszczyła większość dokumentów dotyczących działalności kościoła w samej Bydgoszczy, więc w publikacji przeważają materiały z podrzędnych jednostek.

Pomimo stosowania różnych form represji władza komunistyczna starała się stworzyć atmosferę normalności, pozory demokracji i legitymizacji systemu. Temu służyło zorganizowanie referendum i wyborów do sejmu na terenie całego kraju. Fałszerstwa oraz zastraszenie przeciwników politycznych nie pozwalają jednak uznać ich za zgodne ze standardami demokracji. Kamila Churska-Wołoszczak z Delegatury IPN w Bydgoszczy, przygotowała pracę poświęconą temu problemowi, odnośnie Pomorza i Kujaw. Publikacja pt. *Referendum ludowe i wybory do Sejmu Ustawodawczego w województwie pomorskim (1946–1947)*, ukazała się jako 47. tom w ramach oddziałowej serii wydawniczej gdańskiego oddziału IPN⁴⁰. Druku i oprawy ponad 300-stronicowej rozprawy podjęła się Wrocławska Drukarnia Naukowa PAN im. Stanisława Kulczyńskiego.

Na publikację składa się wstęp, w którym opisano ogólny kontekst polityczny oraz zasób źródłowy, przechowywany w Archiwum Akt Nowych, Archiwum

³⁹ Zob. ss. 40, 40–47, 55, 64, 67.

⁴⁰ K. Churska-Wołoszczak, *Referendum ludowe i wybory do Sejmu Ustawodawczego w województwie pomorskim (1946–1947)*, Bydgoszcz–Gdańsk 2014.

Zakładu Historii Ruchu Ludowego, Archiwum IPN w Warszawie i Bydgoszczy oraz Archiwum Państwowym w Bydgoszczy. Materiały podzielić można na trzy grupy: dokumentację dotyczącą funkcjonowania partii Bloku Demokratycznego oraz aparatu wyborczego; papiery Ruchu Ludowego, a także archiwalia wytworzone przez aparat represji. W tekście wyodrębniono dwa rozdziały, z których pierwszy poświęcony został referendum ludowemu, drugi zaś wyborom do Sejmu Ustawodawczego. Wewnątrz każdego rozdziału zastosowano układ chronologiczny, związany z opisaniem przygotowań, przebiegu i wyników głosowania. Bydgoszcz, jako stolica województwa i tym samym władz komunistycznych, a także największe miasto regionu i ośrodek robotniczy, pełni wiodącą rolę w fabule monografii. Na końcu zamieszczono posumowanie, aneks źródłowy, wykaz skrótów, bibliografię, indeks osobowy i miejscowości oraz notę o autorze.

Ważną rolę w kształtowaniu postaw społeczeństwa odgrywała propaganda, w szczególności ta uprawiana przez media. Częścią tego systemu było Polskie Radio, przez cały okres PRL zarządzane przez Dyрекcyję Naczelną, całkowicie podporządkowaną władzom partyjnym i państwowym. Udział radia w działaniach propagandowych na przykładzie rozgłośni regionalnej w Bydgoszczy przedstawiono w pracy *Propaganda radiowa na Pomorzu i Kujawach. Rozgłośnia Polskiego Radia w Bydgoszczy w systemie indoktrynacji społeczeństwa w latach 1945–1956*⁴¹. Publikacja ukazała się w 2016 r., jako 53. tom serii wydawniczej gdańskiego oddziału IPN. Druk i oprawę wykonał Instytut Technologii Eksploatacji – Państwowy Instytut Badawczy Radom. Autorem pracy jest Marek Rzepa, doktor nauk humanistycznych, pracownik Polskiego Radia Pomorza i Kujaw w Bydgoszczy, współtwórca i kierownik Archiwum Dokumentów Fonicznych Polskiego Radia PiK i portalu internetowego. Książka liczy 300 stron, nie włączając aneksu fotograficznego. Treść powstała na podstawie bogatego materiału źródłowego, przechowywanego w Archiwum Dokumentów Fonicznych Polskiego Radia Pomorza i Kujaw, Archiwum Zakładowym Polskiego Radia Pomorza i Kujaw, Archiwum Państwowym w Bydgoszczy, Dziale Dokumentacji Aktowej Ośrodka Dokumentacji i Zbiorów Programowych Polskiego Radia i Telewizji Polskiej oraz Archiwum Delegatury IPN w Bydgoszczy.

Monografia składa się ze wstępu, w którym autor przedstawił źródła, stan badań i cele pracy, oraz wprowadzenia, gdzie opisane zostały dzieje radia w Polsce i na Pomorzu w okresie międzywojennym i w czasie okupacji hitlerowskiej. Dalsza część pracy dzieli się na pięć rozdziałów, w których rozważane problemy poddano

⁴¹ M. Rzepa, *Propaganda radiowa na Pomorzu i Kujawach. Rozgłośnia Polskiego Radia w Bydgoszczy w systemie indoktrynacji społeczeństwa w latach 1945–1956*, Bydgoszcz–Gdańsk 2016.

analizie w aspekcie przyczynowo-skutkowym, w układzie chronologiczno-rzeczowym. Najpierw scharakteryzowano polityczno-prawne zasady działalności radia w rzeczywistości powojennej, następnie przedstawiono organizację i strukturę Pomorskiej Dyrekcji Okręgowej Polskiego Radia i umieszczono rozgłoszenie bydgoską w systemie politycznego i ideologicznego nadzoru. Trzy kolejne rozdziały zostały poświęcone pracy programowej z podziałem na lata 1945–1948, 1949–1954, w okresie tzw. odwilży i przełomu 1956 r. Na końcu standardowo znajduje się podsumowanie, aneksy, zawierające prezentację wybranych programów radiowych i listę pracowników rozgłośni; następnie wykaz skrótów, bibliografia, indeks osób, nota o autorze, a także materiał fotograficzny. Monografia w bezpośredni sposób odnosi się do dziejów Bydgoszczy, choć zasięg rozgłośni obejmował całe Kujawy i część Pomorza, to jednak siedziba stacji i nadzorujące ją wojewódzkie struktury partyjne i administracyjne znajdowały się w mieście.

Niniejszy tekst stanowi przegląd najważniejszych publikacji IPN, przydatnych do poznania dziejów Bydgoszczy w latach okupacji hitlerowskiej i w pierwszym dziesięcioleciu władzy komunistycznej. W efekcie zmian politycznych, które nastąpiły w Polsce w 1956 r., życie w mieście powoli wracało do normalności. Nowa strategia aparatu represji w służbie partii polegała na zastąpieniu masowego terroru systemem rozległej inwigilacji, prewencji i selektywnej represji. Te kwestie znajdują się już poza tematyką naszych zainteresowań. Przedstawiona wyżej lista wydawnictw nawiązujących do okresu terroru, jakiego doznali bydgoszczanie podczas okupacji dwóch obcych totalitaryzmów, może być niepełna. Pominięto bowiem wiele publikacji luźno nawiązujących do tej tematyki. W przeglądzie znajdziemy wyłącznie książki bezpośrednio poświęcone Bydgoszczy bądź też pokazujące kontekst polityczny, w którym miasto funkcjonowało, będąc w centrum wydarzeń jako siedziba władz wojewódzkich. Jest to na pewno obowiązkowa lektura dla wszystkich badaczy i pasjonatów historii Bydgoszczy w czasach największego terroru. Znaczna część książek ukazała się w ramach serii wydawniczej gdańskiego oddziału IPN, co nie dziwi, biorąc pod uwagę zainteresowanie pracowników placówki przede wszystkim historią własnego regionu.

Od 2023 r. Delegatura IPN w Bydgoszczy publikować będzie własną serię wydawniczą. Można więc przypuszczać, że w najbliższych latach przybędzie kilka pozycji znaczących dla dziejów Kujaw i ich stolicy. Pierwsza praca z tej serii, autorstwa Mateusza Maleszki, o której wspomniano wyżej, poświęcona jest obozowi w Smukale. W planach jest przygotowanie monografii obozu przesiedleńczego w Potulicach, dzięki czemu uzyskamy pełen obraz tragizmu wysiedlenia ludności z okolicznych ziem. W zamierzeniach jest także wydanie publikacji dotyczących zbrodni pomorskiej. W przygotowaniu jest monografia *Zbrodnia*

pomorska 1939. Początek ludobójstwa Niemiec w okupowanej Polsce, autorstwa Tomasza Cerana. Uzupełnieniem tematu ma być dwutomowa praca *Zbrodnia pomorska. Dokumentacja niemieckiego terroru*, w opracowaniu ww. oraz Izabeli Mazanowskiej i prof. Moniki Tomkiewicz z Oddziału IPN w Gdańsku. Materiały źródłowe dotyczyć będą wszystkich 23 powiatów przedwojennego województwa pomorskiego. Badacze zamierzają ułożyć je według klucza geograficznego, a przedstawienie każdego powiatu poprzedzić wstępem. Warto także wspomnieć o badaniach prowadzonych przez Remigiusza Ławniczaka, który przygotowuje książkę ukazującą nastroje społeczeństwa województwa bydgoskiego wobec wkroczenia Armii Czerwonej w 1945 r.

Z opisanego przeglądu należy wysnuć kilka wniosków. Po pierwsze prezentowane publikacje mają mocne oparcie w źródłach, nierzadko część analityczna jest marginalna w porównaniu z częścią prezentującą materiał dokumentacyjny. Znaleźć też można prace, w których wiodącą treścią są noty biograficzne, przez co stanowią one kompilację dwóch form: monografii i słownika. Kolejny wniosek dotyczy szaty graficznej. Publikacje IPN są z reguły pięknie wydane, zwraca w nich uwagę bogaty materiał fotograficzny, kartograficzny i dokumentacyjny, włączony w część opisową. Godny odnotowania jest też fakt, że są to przede wszystkim książki będące wynikiem prac zespołów badawczych. Nierzadko wśród autorów odnajdujemy badaczy niezwiązanych z instytucją, reprezentujących różne poglądy na opisywane wydarzenia historyczne. Ostatni wniosek, który niewątpliwie powinien cieszyć każdego miłośnika dziejów miasta, związany jest z wyczerpanym nakładem większości publikacji. W takiej sytuacji IPN, wychodząc naprzeciw oczekiwaniom czytelników, umieszcza ich wersje elektroniczne w swojej Bibliotece Cyfrowej.

Bibliografia

Opracowania

- Atlas polskiego podziemia niepodległościowego 1944–1956*, red. R. Wnuk, S. Poleszak, A. Jaczyńska, M. Śladecka, Warszawa–Lublin 2007, Lublin–Warszawa 2020, wyd. II.
- Aparat bezpieczeństwa w walce z Kościołem katolickim w województwie pomorskim (bydgoskim) w latach 1945–1956*, wybór i oprac. T. Chinciński, A. Paczoska-Hauke, Bydgoszcz–Gdańsk 2010.
- Becker M., Tenże, *Mitsreiter im Volkstumskampf. Deutsche Jutzis in den eingegliederten Ostgebieten 1939–1945*, München 2014.
- Becker M., *Sądownictwo niemieckie i jego rola w polityce okupacyjnej na ziemiach polskich wcielonych do Rzeszy 1939–1945*, tłum. W. Niemirowski, Warszawa 2020.
- Bydgoszcz 3–4 września 1939. Studia i dokumenty*, red. naukowa T. Chinciński, P. Machciewicz, Warszawa 2008.

- Ceran T., „Szmalcówka”. *Historia niemieckiego obozu w Toruniu (1940–1943) na tle ideologii nazistowskiej*, Bydgoszcz–Gdańsk 2011.
- Churska-Wołoszczak K., *Referendum ludowe i wybory do Sejmu Ustawodawczego w województwie pomorskim (1946–1947)*, Bydgoszcz–Gdańsk 2014.
- Datner S., Gumkowski J., Leszczyński K., *Wysiedlanie ludności z ziem polskich wcielonych do Rzeszy*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce” 1960, nr 12.
- Germanizacja nazw miejscowości w Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie 1939–1945*, wybór źródeł, wstęp i opracowanie M. Kubicki, Gdańsk–Warszawa 2022.
- Jansen Ch., Weckbecker A., *Der „Volksdeutsche Selbstschutz” in Polen 1939/40*, „Schriftenreihe der Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte”, Bd. 64., München 1992.
- Jastrzębski W., *Potulice. Hitlerowski obóz przesiedleńczy i pracy (luty 1941–styczeń 1945)*, Bydgoszcz 1967.
- Jastrzębski W., Jaszowski T., *Potulice oskarżają*, Bydgoszcz 1968.
- Łuczak C., *Wysiedlenia ludności polskiej na tzw. ziemiach wcielonych do Rzeszy 1939–1945*, „Documenta Occupationis” 1969, nr 8.
- Maleszka M., *Niemiecki obóz przesiedleńczy w Smukule (1941–1943)*, Bydgoszcz–Warszawa 2023.
- Obóz w Potulicach – aspekt trudnego sąsiedztwa polsko-niemieckiego w okresie dwóch totalitaryzmów*, red. A. Paczoska, Bydgoszcz 2005.
- Penc R., *Karbid Wielkopolski w Smukale pod Bydgoszczą*, „Kronika Bydgoska” 2018, t. 39, s. 197–216.
- Pollack M., *Skażone krajobrazy*, tłum. K. Niedenthal, Wołowiec 2014.
- Raporty z ziem wcielonych do III Rzeszy (1942–1944)*, red. Z. Mazur, A. Pietrowicz, M. Rutowska, Poznań 2004.
- Rok pierwszy. Powstanie i działalność aparatu bezpieczeństwa publicznego na Pomorzu i Kujawach (luty–grudzień 1945)*, red. B. Binaszewska i P. Rybarczyk, wybór i opracowanie K. Bartosik, B. Binaszewska, R. Gajos, A. Huniewicz, J. Jaworska, M. Łopatka, P. Rybarczyk, B. Siwiec, Warszawa–Bydgoszcz–Gdańsk 2010.
- Rzepa M., *Propaganda radiowa na Pomorzu i Kujawach. Rozgłośnia Polskiego Radia w Bydgoszczy w systemie indoktrynacji społeczeństwa w latach 1945–1956*, Bydgoszcz–Gdańsk 2016.
- Skazani na karę śmierci przez Wojskowe Sądy Rejonowe w Bydgoszczy, Gdańsku i Koszalinie (1946–1955)*, pod red. D. Burczyka, I. Hałagidy i A. Paczoskiej-Hauke, Gdańsk 2009.
- Śladami zbrodni. Przewodnik po miejscach represji komunistycznych lat 1944–1956*, red. T. Łabuszewski, Warszawa 2012, Warszawa 2013, wyd. II.
- Twarze bezpieki 1945–1990. Obsada stanowisk kierowniczych Urzędu Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa w województwach pomorskim/bydgoskim, toruńskim i wrocławskim. Informator personalny*, oprac. zespół: K. Churska, T. Grab, A. Paczoska-Hauke, W. Ptak, T. Rabant, M. Szymaniak, red. M. Szymaniak, Bydgoszcz–Gdańsk 2010.
- Ustawa z dnia 18 grudnia 1998 r. o Instytucie Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu (Dz.U. 1998 nr 155 poz. 1016).

Wardzyńska M., *Wysiedlenia ludności polskiej z okupowanych ziem polskich włączonych do III Rzeszy w latach 1939–1945*, Warszawa 2017.

W cieniu Einsatzgruppen. Volksdeutscher Selbstschutz w okupowanej Polsce 1939–1940, red. I. Mazanowska, T. Ceran, M. Przegiętka, Warszawa 2021.

Zapomniani kaci Hitlera. Volksdeutscher Selbstschutz w okupowanej Polsce 1939–1940. Wybrane zagadnienia, red. I. Mazanowska i T. Ceran, Bydgoszcz–Gdańsk 2016.

Netografia

<https://ipn.gov.pl/pl/publikacje>

<https://przystanekhistoria.pl/pa2/biblioteka-cyfrowa/publikacje/24130,Wysiedlenia-ludnosci-polskiej-z-okupowanych-ziem-polskich-wlaczonych-do-III-Rzes.html>

<https://ipn.gov.pl/pl/publikacje/ksiazki/12657,Skazani-na-kare-smierci-przez-Wojskowe-Sady-Rejonowe-w-Bydgoszczy-Gdansku-i-Kosz.html>

<https://ipn.gov.pl/pl/publikacje/ksiazki/12762,Twarze-bezpieki-19451990-Obsada-stanowisk-kierowniczych-Urzedu-Bezpieczenstwa-i-.html>

<https://slady.ipn.gov.pl/>